

אברהם כנביא הפיכתה של סדום

בספר בראשית מסופר סיפורן של ערי כיכר הירדן – סדום ובנותיה – לאורך כמה פרשיות, עד לתיאור הפיכתן בפרשת וירא. בפרשה זו מסופר על שליחותם של המלאכים, שנשלחו ממרום כדי להביא את הפורענות על העיר, ובמקביל כדי להציל את מי שצריך להציל. שליחותם מתחילה עוד קודם לכן, בביקור באוהלו של אברהם ובמסירת בשורת הבן שיולד לשרה. תוך שהם מפליגים לדרכם מחברון לעבר סדום, שמע אברהם מפי ה' על האסון העומד להתרחש, וניצל את הזמן כדי לעתור בתפילה למנוע את הפורענות. המלאכים מופיעים שוב במשימת ההצלה הממושכת של חלק ממשפחת לוט, החלק ששיתף פעולה עמו, משימה המעכבת את ביצוע גזר דינה של העיר. תיאור ההפיכה מסתיים בפסוקים שאינם שייכים לתיאור המאורע עצמו. התורה מסכמת את תוצאות ההפיכה מנקודת מבט חיצונית לגמרי, מבטו של אדם שחווה את האירועים כצופה מן הצד, אם כי מעורב עמוקות רגשית. הצופה הוא אברהם, זה שהשתדל בתפילה להצלת העיר. נראה כאילו בתמורה לאכפתיות ולאחריות שגילה כלפי הנספים, הוא זוכה לכך שהתורה משתפת אותנו במעמד שבו נוכח אברהם בתוצאות המרות של העדר הצדיקים, שאותם חיפש נואשות אמש.

וַיִּשְׁכַּם אַבְרָהָם בְּבֶקֶר אֶל הַמָּקוֹם אֲשֶׁר עָמַד שָׁם אֶת פְּנֵי ה'. וַיִּשְׁקֶף עַל פְּנֵי סְדוֹם
וַעֲמָרָה וְעַל כָּל פְּנֵי אֶרֶץ הַכְּכָר וַיֵּרָא וְהִנֵּה עֲלֵה קִיטָר הָאֶרֶץ פְּקִיטָר הַכְּבָשָׁן. וַיְהִי בַשָּׁחַת
אֱלֹהִים אֶת עָרֵי הַכְּכָר וַיִּזְכֹּר אֱלֹהִים אֶת אַבְרָהָם וַיִּשְׁלַח אֶת לוֹט מֵתוֹךְ הַהֶפְכָּה בְּהַפֵּךְ
אֶת הָעָרִים אֲשֶׁר יָשַׁב בָּהֶן לוֹט (י"ט, כז-כט).

לכאורה, הפסוקים הללו אינם מלמדים אותנו דבר. אברהם אינו מגיב לא להפיכת סדום ולא להצלת לוט. מה אפוא למדנו מכך?

פרשת אירוח המלאכים בבית אברהם בתחילת פרשת וירא, נחלקו הרמב"ם ורמב"ן בפירושה. הרמב"ם¹ הבין, שהאירועים המתוארים בה לא התרחשו אלא בחזונו של אברהם. רמב"ן² תוקף פרשנות זו בחריפות. מחלוקתם אינה פרשנית מקומית, אלא עקרונית. סלע המחלוקת הוא סוגיית מעשי המלאכים בעולם השפל ואפשרות התגלותם לעיני בני אדם. הרמב"ם סובר, שאין במציאות המוחשית מקום

* הפניה סתמית במאמר זה מכוונת לספר בראשית.

1. מורה נבוכים ח"ב, פרק מב.

2. בפירושו ל"ח, א.

למפגש בין בני אדם למלאך, וכל מעשה כזה המסופר במקרא אינו מתאר אלא חיזיון נבואי. רמב"ן לעומתו סובר, שמלאכים אכן פועלים בעולמנו זה, וכי תיתכן מציאות שמלאך ילבש גוף ויבוא במגע פיזי עם הבריות.

המחלוקת היא עקרונית אף יותר, בתפיסת המושג 'מלאך', ובתפיסת גבולות המציאות המוכרת לנו. הרמב"ם באופן עקיב מעדיף ככל שניתן לפרש אירועים במקרא באופן שיעלה בקנה אחד עם המוכר לנו. כך הוא מצמצם את אורך חייהם של בני הדורות הראשונים לאנשים בודדים ולא לאנושות כולה באותה תקופה,³ כך הוא מקטין את קומתו של עוג מלך הבשן לממדים חריגים אבל בגבול האפשרי,⁴ וכך הוא מרכיב את כוח הנבואה עם כוחות נפשיים מוכרים כמו כוח הדמיון.⁵ בכל אלו נוטה רמב"ן יותר לכיוון העולם הנעלם.⁶ ולא נרחיב כאן את היריעה.

בפרשת אירוח המלאכים פורצת כאמור המחלוקת במלוא עוזה. הרמב"ם רואה את כל אירוח המלאכים בבית אברהם כתיאור מראה נבואתו של אברהם. רמב"ן תוקף את דעת הרמב"ם:

ובספר מורה הנבוכים נאמר כי הפרשה כלל ופרט. אמר הכתוב תחלה כי נראה אליו השם במראות הנבואה, ואיך היתה המראה הזאת, כי נשא עיניו במראה והנה ג' אנשים נצבים עליו. 'ויאמר... אם נא מצאתי חן בעיניך' (י"ח, ג), זה ספור מה שאמר במראה הנבואה לאחד מהם הגדול שבהם. ואם במראה לא נראו אליו רק אנשים אוכלים בשר, איך אמר 'וירא אליו ה' (שם, א), כי הנה לא נראה לו השם לא במראה ולא במחשבה, וככה לא נמצא בכל הנבואות. והנה לדבריו לא לשה שרה עוגות, ולא עשה אברהם בן בקר, וגם לא צחקה שרה, רק הכל מראה, ואם כן בא החלום הזה ברוב ענין כחלומות השקר, כי מה תועלת להראות לו כל זה? וכן אמר בענין 'ויאבק איש עמו' (ל"ב, כה), שהכל מראה הנבואה.⁷ ולא ידעתי למה היה צולע על ירכו בהקיש. ולמה אמר 'כי ראיתי אלהים פנים אל פנים ותנצל נפשי' (שם, לא), כי הנביאים לא יפחדו שימותו מפני מראות הנבואה. וכבר ראה מראה גדולה ונכבדת מזאת, כי גם את השם הנכבד ראה פעמים רבות במראה הנבואה (כ"ח, יג; ל"א, ג). והנה לפי דעתו זאת יצטרך לומר כן בענין לוט, כי לא באו המלאכים אל ביתו, ולא אפה להם מצות ויאכלו, אבל הכל היה מראה. ואם יעלה את לוט למעלת מראה הנבואה, איך יהיו אנשי סדום הרעים והחטאים נביאים, כי מי הגיד להם שבאו אנשים אל ביתו. ואם הכל מראות נבואתו של לוט, יהיה 'ויאצו המלאכים' וגו' 'קום קח את אשתך', 'ויאמר המלט על נפשך' (י"ט, טו-יז), 'והנה נשאתי פניך' (שם, כא), וכל הפרשה פלה מראה, ויישאר לוט בסדום. אבל יחשוב שהיו המעשים נעשים

3. מורה נבוכים ח"ב, פרק מז.

4. שם.

5. מורה נבוכים ח"ב, פרק טו.

6. ראה: רמב"ן לבראשית ה', ד; דברים ד', יא.

7. מורה נבוכים ח"ב, פרק מב.

אברהם כנביא הפיכתה של סדום

מאליהם, והמאמרים בכל דבר ודבר מראה, ואלה דברים סותרים הכתוב, אסור לשומעם אף כי להאמין בהם (רמב"ן י"ח, א).

רמב"ן מסיק שראיית מלאך אינה נבואה, אלא בדרך כלל היא מראה פחות מנבואה:

אבל במקום אשר יזכיר המלאכים בשם 'אנשים', כענין הפרשה הזאת ופרשת לוט, וכן 'ויאבק איש עמו', וכן 'וימצאהו איש' (ל"ז, טו), על דעת רבותינו (תנחומא וישב ב) הוא כבוד נברא במלאכים, יקרא אצל היודעים 'מלבוש', יושג לעיני בשר בזכי הנפשות כחסידיים ובני הנביאים. ולא אוכל לפרש.

להלן סיכום קושיות רמב"ן הנצרכות לענייננו:

א. אם הסיפור כולו אינו אלא מראה הנבואה, מה חשיבותם של פרטים צדדיים בסיפור?

ב. איך תיתכנה השלכות ישירות מהנבואה אל המציאות?

ג. מי הם הנביאים במעשה סדום?⁸

לגבי הפרטים המלווים את הסיפור, קשה בעיניי על רמב"ן, מה ההבדל העקרוני לגבי חשיבותם, בין אם נפרשם כחלק ממראה נבואה ובין אם כסיפור מציאות מוחשית? הלוא ברור שגם בסיפור שאירע במציאות, אין התורה טורחת לספר לנו את כל הפרטים שאינם מוסיפים למסר של המעשה. כל סיפורי התורה מתומצתים לצורך מטרתם, ואין בהם נופך מיותר מעבר למה שנצרך. אמור מעתה, אם אותם פרטי מעשה שרמב"ן אינו רואה בהם תועלת לנבואת אברהם אינם מלמדים אותנו דבר, לשם מה סיפרה לנו אותם התורה, אף אם אירעו במציאות? ואם הם נצרכים ויש מה ללמוד מהם, מדוע שלא יופיעו גם בחזיונו של הנביא, מאותו טעם עצמו? אם למשל צחוקה של שרה ותשובת ה' מלמדים על יכולתו הבלתי-מוגבלת של הבורא, מדוע לא יראה זאת הנביא?

נראה שמחזה הנבואה כאן בא להדגיש את זכותו של אברהם בהכנסת האורחים, זכות המאירה שבעתיים על רקע חובתה של סדום הנתונה על המהפכת. "הנה זה היה עון סדום אחותך גאון שְׁבַעַת לחם ושלוֹת השקט היה לה ולבנותיה ויד עני ואביון לא החזיקה" (יחזקאל ט"ז, מט).⁹ כאשר אותם מלאכים עוברים מביתו של

8. עוד שני קשיים מעלה רמב"ן: א. איך ניתן לכוונת את ראיית האנשים בחלום "וירא אליו ה'" – היכן התגלה כאן כבוד ה'? ב. מדוע התרגש יעקב מהמאבק עם המלאך, אם לא הייתה זו אלא נבואה? קושיות אלו הן קושיות פרשניות. הרמב"ם סובר שמסר אלוהי המועבר באמצעות חזיון הוא התגלות כבוד ה'. ובנוגע ליעקב, כאשר החזיון מעמיד אותו במאבק, ייתכן שהמסר כשלעצמו מעורר את יראתו ולא עצמת ההתגלות, בדומה למי שרואה בחלום שנידוהו, שצריך לנהוג נידוי (נדרים ח ע"א).

9. וראה סנהדרין קט ע"א-ע"ב. תודתי העמוקה לרב יעקב מדן על הערתו זו ועל סיועו, כמו גם על תורה שאני שומע מפיו. ראה גם: י' מדן, 'דרך ה' ודרך הצדקה והמשפט', בתוך: י' שביב

אברהם מכניס האורחים לעיר החטאים שבה תלמידו של אברהם מתחייב בנפשו ובנפש בנותיו על 'חטאו' בהכנסת אורחים, מאיר לנגד עינינו משפט השופט כל הארץ ומאירה שבעתיים צדקתו של עבדו, אותו גומל חסד, העומד להתאמץ בתפילה למענם.

מסר זה לא ניתן ללמוד, לו היה אברהם רואה חזון מתומצת, שבו מבשר לו ה' על לידת הבן ומספר לו על הפיכת סדום. לשם כך היה צורך להראות לו ולנו את מידת הכנסת האורחים של אברהם ואת הפכה אצל אנשי סדום, כדי להבהיר גם את סיבת העונש ולא רק את העונש עצמו.

לשאלת החפיפה בין החיזיון למציאות הפעילה, חפיפה כזו אינה בלעדית לכאן. תופעה דומה מתקיימת ביתר שאת, למשל בפרשת חורבן הבית. שני נביאים פעלו בזמן החורבן וחזו אותו, שניהם אף מתארים את מהלך הפורענות. יחזקאל שגופו בבבל ורוחו בירושלים של מעלה, מתאר התרחשות בין מלאכים, גלגלים וגחלי אש המושלכים על העיר, ואילו ירמיהו הנוכח בארץ יהודה בשעת מעשה ומתאר את ההתרחשות הארצית בירושלים של מטה, במונחים של גייסות, שר טבחים וחורבן. תיאוריו של יחזקאל את המתרחש בירושלים של מעלה בעולם השרפים והאופנים חופפים את ההתרחשות הארצית, המתוארת על ידי ירמיהו היושב בירושלים של מטה.¹⁰ הווה אומר: הנביא חוזה את ההתרחשות השמימית, ובו בזמן

(עורך), **ממלכת כהנים וגוי קדוש**, ירושלים תשמ"ט, עמ' 145-177.

10. ביומא עז ע"א נאמר: "אמר לו הקב"ה למיכאל: מיכאל, סרחה אומתך! אמר לפניו: רבנונו של עולם, דיו לטובים שבהם! אמר לו: אני שורף אותם ולטובים שבהם! מיד 'ויאמר אל האיש לבש הבדים ויאמר בא אל בינות לגלגל אל תחת לכרוב ומלא חפניך גחלי אש מבינות לכרבים וזרק על העיר ויבא לעיני' (יחזקאל י', ב), מיד 'וישלח הכרוב את ידו מבינות לכרובים אל האש אשר בינות הכרבים וישא ויתן אל חפני לבש הבדים ויקח ויצא' (שם, ז). אמר רב חנא בר ביזנא אמר ר' שמעון חסידא: אילמלא לא נצטננו גחלים מידו של כרוב לידו של גבריא, לא נשתירו משונאיהן של ישראל שריד ופליט. וכתוב: 'הנה האיש לבש הבדים אשר הקסת במתניו משיב דבר לאמר עשיתי כאשר [ככל אשר קרי] צויתני' (שם ט', יא). א"ר יוחנן: באותה שעה הוציאו לגבריא אל מאחורי הפרגוד ומחיהו שיתין פולסי דנורא [= והכוהו בשישים שוטים של אש]. אמרו ליה: אי לא עבדת – לא עבדת, אי עבדת – אמאי לא עבדת כדפקדוך? [= אילולא היית מקיים את צו ה' כלל – ניחא; אולם אם בחרת לקיימו – מדוע לא עשית בדיוק כפי שנצטווית?]. ועוד, דעבדת, לית לך אין משיבין על הקלקלה [= האם אינך סבור ששליח שקלקל את שליחותו אין זה ראוי שיאמר שעשה כפי שנצטווה?]. המדובר הוא על חורבן בית ראשון. יחזקאל, שגלה כבר בגלות יכניה, רואה את המלאך מפר את הציווי לחצאין. תחת ליטול גחלים בעצמו ולהשליכם מיד על העיר, הוא נוטלם מידו של הכרוב. כתוצאה מכך נצטננה הפורענות, והמלאך לוקה על מעשהו זה. המשל, משל; אך מה משמעות העונש המוטל על מלאך שאינו בעל בחירה חופשית? ומה משתקף בעונש זה? ייתכן לפרש את הדבר על פי הגמרא בגיטין פח ע"א: "אמר רב חסדא אמר מר עוקבא ואמרי לה אמר רב חסדא אמר רבי ירמיה – דרש מרימר: מאי דכתיב 'וישקד ה' על הרעה ויביאָה עלינו כי צדיק ה' אלהינו' (דניאל ט', יד) – משום דצדיק ה' אלהינו, וישקוד ה' על הרעה

אברהם כנביא הפיכתה של סדום

היא אכן מתרחשת גם בהופעתה הארצית ובמונחים טבעיים. גם כאן, המלאכים הם המופיעים בהתרחשות הנבואית, ואילו בעולם המעשה משמשים כוחות מוכרים, כמו אולי מכה בירכו של יעקב מתאונה כלשהי או רעידת אדמה באזור סדום וכדומה. אלא שבשונה מחורבן הבית, שם פורשו שני המהלכים – השמימי והארצי, לעתים אין המקרא מבאר את מהלך העניינים הארצי בפירושו. רמב"ן בסוף דבריו מעלה את האפשרות הזו ושולל אותה בתוקף.

על הקושיה האחרונה של רמב"ן יש לתמוה מאוד, שכן גם לשיטתו ניצבים אנו בפני אותו קושי, במידה לא פחותה. אמנם הוא אינו מפרש לנו את סודו, אך זאת הוא מגלה לנו שראיית מלאך בלבוש אנושי היא נחלת זכי הנפשות, החסידים ובני הנביאים. מי אפוא המה הללו מיושבי סדום הרעים והחטאים, אשר זכו לחזות באותו "כבוד נברא"?

לשיטתו, אין רמב"ן יכול ליישב שזהו לוט, שלצורך פרשה זו נחשיבנו כאחד מבני הנביאים, אף שמצבו הרוחני נכון לעכשיו אינו נראה כמתאים לתיאור זה. רמב"ן הלוא שואף לכך שהאירוע יתרחש בזירה הממשית ועל ידי כל השותפים והצופים. לולי כן יחזור אליו הקושי, איך ניצל לוט אם לא קרו הדברים המתוארים בפועל ממש. מעתה, אין די בכך שלוט ראה את המלאכים, אלא כל אנשי סדום שצבאו על ביתו צריכים היו לחזות בהם.

דומה שניתן למצוא את הפתרון דווקא בשיטתו של הרמב"ם, ואביא תחילה את דבריו בלשונו. אחרי שהדגיש הרמב"ם חזור והדגש את העיקרון, שאין ראיית מלאך אלא בחזון ומראה הנבואה, כתב:

בעיקרון גדול זה נקט אחד החכמים ז"ל, יתרה מזאת, גדול מגדוליהם, והוא ר' חייא הגדול, כלפי הכתוב בתורה: 'וירא אליו ה' באלני ממרא' ("ח, א). הוא הקדים דברים משמעותם שהאל התגלה לו. אחרי כן החל מסביר כיצד היתה צורת אותה התגלות, ואמר שתחילה ראה שלושה אנשים וקרה (מה שקרה), ונאמר להם (מה שנאמר). מי

ויביאה עלינו?! אלא צדקה עשה הקדוש ברוך הוא עם ישראל, שהגלה גלות צדקיהו ועדיין גלות יכניה קיימת, דכתיב ביה בגלות יכניה: 'והחרש והמסגר אלף' (מל"ב כ"ד, טז), 'חרש' – שבשעה שפותחין נעשו הכל כחרשין; 'מסגר' – כיון שסוגרין שוב אינן פותחין. וכמה? אלף. עולא אמר: שהקדים שתי שנים ל'ונושנתם' (דברים ד', כה). כלומר, הייתה התמתנות של הגזרה, העונש לא ניתן בכל התוקף והעצמה. לפירוש אחד בגמרא הוא חולק לשני תשלומים, לפירוש שני הוא הוקדם, ובתמורה לכך הומר מהכחדה לגלות. אולי זו ההשתקפות של מעשה גבריא. הוא ממאן להטיח גחלים בוערות בעיר אלא מצנן אותן בדרך. לדרשת מרימר, ההקבלה בין המשל לנמשל ברורה אף יותר. היה כאן עיכוב של ביצוע החורבן, עד שתשתקם גלות יכניה בבבל, כדי לקבל את גולי החורבן. שמא תאמר שעלה בידו של המלאך להפחית את העונש? על כך אומר רבי יוחנן, ששום הנחה אינה בחינם. שליחותו של המלאך אמנם נפגעה והעונש לא ניתן במלואו, אך מצד שני הוקדם חלק מן הפורענות, לכך קורא ר"י הלקאת המלאך – כלומר הלקאת השליחות.

שפירש את הפירוש הזה אמר שדברי אברהם: 'ויאמר אדני אם נא מצאתי חן בעיניך אל נא תעבר מעל עבדך' (שם, ג), אף הם תיאור של מה שאמר במראה הנבואה אל אחד מהם, ואמר: לגדול שבהם אמרו. דע פרשה זאת גם כן, כי היא סוד מן הסודות! כן אני אומר אף בפרשת יעקב באומרו: 'ויאבק איש עמו' (ל"ב, כה), שהיתה בצורת התגלות, מכיוון שהתברר לבסוף שהוא מלאך. היא ממש כמו פרשת אברהם, שהקדים בה באופן כולל: 'וירא אליו ה' וגו' ואחרי כן החל מסביר כיצד זה היה. כן אמר באשר ליעקב: 'זיפגעו בו מלאכי אלהים' (שם, ב). אחרי כן החל מסביר מה אירע עד אשר פגעו בו, ואמר שהוא שלח שליחים ופעל ועשה, 'ויותר יעקב לבדו' (שם, כה). זה הוא מלאכי אלהים אשר נאמר עליהם בהתחלה: 'זיפגעו בו מלאכי אלהים'. המאבק הזה והפנייה בדיבור כולם במראה הנבואה.¹¹

הרמב"ם מדגיש שפרשה זו היא "סוד מן הסודות". מפרשיו ניסו לפענח את הסוד. ראה באפוסי שניתח את שלושת הכוחות המעורבים בחיזיון, שהם שלושת המלאכים, ובדרך זו דרכו גם שם טוב, קרשקש ונרבוני. אברבנאל בביאורו למורה נבוכים (ח"ב, פרק מב) הלך בכיוון אחר, ואביא כאן חלק מדבריו בלשונו:

וכבר יורו על אמיתת הדעת הזה פסוקי הפרשה, כי הנה אמר בעניין סדום 'ויאמר ה' זעקת סדום' ("ח, כ), ולא אמר ויאמר ה' אל אברהם, לפי שהיה הדיבור נמשך כאילו לא פסקה הנבואה הראשונה. ואמר גם כן 'ואברהם עודנו עמד לפני ה' ויגש אברהם' (שם, כב-ג), שורה שלא נפסקה נבואתו שהתחילה בו, 'וירא אליו ה' באלני ממרא' (שם, א). ואמר בסוף הסיפור 'וישכם אברהם בבקר אל המקום אשר עמד שם את פני ה' וישקף' ("ט, כז-כח), והוא המורה שהיתה הנבואה כולה מדובקת מן 'וירא אליו' עד אותו מקום.

סודו של הרמב"ם, לשיטת אברבנאל, הוא אכן מהפכני בהבנת הפרשה כולה. לא לוט הוא שחזה את מעשי המלאכים בסדום, כי אם אברהם. כל השתלשלות העניינים, החל מהכנסת האורחים אצל אברהם, המשך בתפילתו על סדום, אירוחם אצל לוט, משאו ומתנו של לוט עם אנשי העיר, הוצאתו עם משפחתו אל מחוץ לעיר בידי המלאכים, הבטת אשתו לאחוריו והפיכתה לנציב מלח – כל אלו אינם מתרחשים אלא במראות אלוהים שחזה אברהם, בעודו בקרית ארבע היא חברון. חזונו של אברהם מתחלק לשלושה חלקים:

- א. בתחילה הוא רואה את שלושת האנשים ניצבים, מארח אותם, מתבשר מפיהם על לידת בן לשרה ומשלחם לסדום ("ח, א-טז).
- ב. בשלב הבא חווה אברהם התגלות ישירה יותר. הוא שומע את דבר ה' בדבר הגורל הצפוי לאנשי סדום, תוך תיאור שבחו שלו והסיבה לכך שהוא זוכה לדעת

11. מורה נבוכים ח"ב, פרק מב, מהד' שורץ, תל אביב תשס"ג, כרך א, עמ' 403-404, וראה שם בהערות.

את העתיד לבוא – צדקתו וציוויו את בניו ואת ביתו. הוא מתפלל על אנשי סדום ומבקש לבטל את פורענותם (שם יז-לג).
ג. כעת נבואה זו מסתלקת, ואברהם שב לראות את מעשי המלאכים. הוא רואה את האנשים (שניים מתוכם) באים לסדום, ורואה את לוט מארח אותם, מתמודד עם אנשי העיר, משוחח עם חתניו, מתמהמה ויוצא את העיר בידי המלאכים, אברהם רואה גם את אשתו של לוט מביטה לאחוריו (של לוט) והופכת נציב מלח ("ט, א-כו).
כאן מסתיים החיזיון של אברהם.

כעת בא הפסוק ומספר: "וישכם אברהם בבקר" (שם, כז), כלומר – וישכם אברהם והנה חיזיון. פסוק דומה מופיע בפרשת וירא עוד פעמיים, בגירוש הגר ובעקדת יצחק (כ"א, יד; כ"ב, ג). בשניהם הביטוי מופיע לאחר דברי ה' אל אברהם. גם שם פשוטו של מקרא הוא, שדברי ה' נאמרו לאברהם בחלום הלילה, ומיד כשהשכים בבוקר לאחר הנבואה, הזדרז לבצע את מה שהצטווה. לכן מתבקש מאוד פירושו של אברבנאל, שגם השכמה זו היא סיומה של נבואה.

הפסוק המתחיל "וירא אליו ה'" ("ח, א) הוא כלל, כדברי הרמב"ם, כלומר – ה' נראה אליו וכה ראה. על ההמשך יש לדון: המילים "והוא ישב פתח האהל כחם היום" (שם) יכולות להתפרש כתיאור מציאותי של המקום והזמן שבהם נמצא אברהם בעת החזון, או כפרטים הראשונים שרואה אברהם בחזונו. אפשר שאברהם אכן יושב בפתח האוהל כחום היום וחווה "שלשה אנשים נצבים עליו", ואפשר שהוא שוכב על יצועו בשעת לילה וחווה כיצד הוא יושב פתח האוהל כחום היום.

נראה ששכיחות הביטוי "וישכם בבקר" אצל כמה וכמה נביאים ואישים¹² נוטה יותר לפירוש האחרון, בבחינת 'גיד עליו רעו'. אבימלך ובלעם משכימים בבוקר לאחר שבא אליהם האלוהים בחלום, יעקב משכים לאחר התגלות הסולם מתוך "ויחלם" (כ"ח, יב), יהושע הנופל על פניו עד הערב ניבא ומשכים בבוקר (יהושע ז', ו-טז), וכך אברהם משכים לאחר שה' מדבר אליו לשלח את ישמעאל (כ"א, יד), לעקוד את יצחק (כ"ב, ג) או להראותו את הפיכת ערי הכיכר ("ט, כז).

חז"ל כבר עמדו בכמה מקומות על משמעות השכמותיו של אברהם בפרשתנו ודרשו כמה דרשות.¹³ נראה שההשכמה שאנו עוסקים בה, זו שלאחר הפיכת סדום,

12. אולי יש לפרש גם אצל משה, "השכם בבקר והתיצב לפני פרעה" (שמות ח', טז) – השכם מן החזון. נבואת משה המעולה מנבואות שאר נביאים, זו שעליה נאמר "לא כן עבדי משה" (במדבר י"ב, ז), אינה קיימת עדיין בתחילת שליחותו של משה. ראה רמב"ם, שמונה פרקים, פרק ז, ופירוש ראב"ע בתחילת ספר יונה. מעניין הפסוק בסוף ספר שמואל "ויקם דוד בבקר ודבר ה' היה אל גד הנביא חזה דוד לאמר" (שמ"ב כ"ד, יא). גד חזה בלילה ובא בבוקר לומר את המחזה לדוד, אלא שהפסוק מייחס את ההשכמה לדוד שהוא נמען החזון.

13. ראה: פסחים ד ע"א; יומא כח ע"ב; חולין צא ע"ב; ברכות ו ע"ב; כו ע"ב ותוספות שם.

היא המקור לדרשת חז"ל בדבר תפילת השחר שתיקן אברהם. בקריאה רגילה יש להקשות על הפסוק ועל מה שדרשו חז"ל ממנו כמה קושיות. כל אלו מתיישבות לפי פירושו של אברבנאל בדעת הרמב"ם. שתי קושיות נוגעות לפשט הכתובים:

- א. הפסוק "וישכם אברהם בבקר" נראה כסותר את סדר המאורעות. הלוא הפיכת סדום התרחשה לאחר זריחת השמש, ככתוב: "השמש יצא על הארץ ולוט בא צערה וה' המטיר" וגו' (י"ט, כג-כד). מדוע צריך אברהם לקום בבוקר השכם כדי לראות את ההפיכה,¹⁴ בעוד שהיא לא התרחשה עד שיצא השמש על הארץ?¹⁵
- ב. המלאכים אומרים ללוט: "כי משחתים אנחנו את המקום הזה... וישלחנו ה' לשחתה" (י"ט, יג), כלומר – מעשה ההפיכה יתבצע על ידי המלאכים. ואילו בתיאור ההפיכה עצמה נאמר: "וה' המטיר על סדום ועל עמורה גפרית ואש מאת ה' מן השמים" (שם, כד). מודגש פעמיים¹⁶ שה' בכבודו ובעצמו הוא שהשחית את העיר מן השמים, ולא ממקומם של המלאכים הפועלים בארץ באותו זמן עצמו.¹⁷

שלוש קושיות נוספות נוגעות לדרשות חז"ל:

- ג. הגמרא בברכות כו ע"ב לומדת מן הפסוק "וישכם אברהם בבקר אל המקום אשר עמד שם את פני ה'" (י"ט, כז), שאברהם תיקן תפילת שחרית (שאין 'עמידה' אלא תפילה). לכאורה הדרשה אינה מובנת, שהרי נאמר שאברהם השכים אל המקום אשר עמד שם **אמש** את פני ה', ונמצא שאברהם עמד והתפלל אמש ולא בבוקר.
- ד. הגמרא בברכות ו ע"ב לומדת מאותו פסוק שיש לקבוע מקום לתפילה. אולם לכאורה כדי לקבוע מקום יש לשוב ולהתפלל באותו מקום שבו האדם כבר התפלל. היכן מצאנו יותר מתפילה אחת אצל אברהם?

14. אנו יודעים ש"בבקר" הוא בעלות השחר. כך נקבע זמן שחיטת התמיד מן התורה מעלות השחר (יומא כח א), כאשר בפסוק נאמר "את הכבש אחד תעשה בבקר" (שמות כ"ט, לט).
15. התוספות בחולין צא ע"ב, ד"ה מהכא, לאחר שהסיקו שהאיסור לצאת יחידי בלילה נלמד מהשכמת סדום, הוסיפו שהיה לו לאברהם להתפלל בלילה כדי להקדים את ההפיכה שהייתה בבוקר, אלא שלא רצה לצאת יחידי. כלומר – הוא איחר את המועד. אך קשה להבין מדוע לא התפלל במקומו בלי לצאת יחידי בלילה.
16. רש"י מקשה מדוע לא נכתב 'גפרית ואש מאתי מן השמים', אלא שכל התורה נכתבה בגוף שלישי כלפי ה', וצ"ע. אמנם קושיית רש"י יכולה להיות מדוע לא נכתב 'מאתו מן השמים' שכן כבר צוין שם השם באותו פסוק.
17. מן ההגדה של פסח למדנו להבחין בין פורענות הבאה על ידי מלאך, על ידי שרף או על ידי שליח, לפורענות המיוחסת לבורא, על ידי ייחוסה בפסוק לשמו.

אברהם כנביא הפיכתה של סדום

ה. בגמרא ביומא כ"ח ע"ב קובע רב ספרא: "צלותיה דאברהם מכי משחרי כותלי", כלומר – לאחר חצות היום. רש"י פירש שם: "תפילת הערב שלו". הקושי ברור – הלוא תפילת מנחה יצחק תיקנה! התוספות בברכות כו ע"ב (ד"ה יצחק) תירצו, שלאחר שתיקן יצחק תפילת מנחה, התפלל אותה גם אברהם. ועדיין תאביס אנו לידע היכן נרמזה תפילת המנחה של אברהם, או היכן מצינו שני זמנים שונים שאברהם התפלל בהם?

לפירוש הנ"ל הכול מיושב היטב.

- א. הפיכת סדום בחזונו של אברהם התרחשה כביכול באור יום. במציאות היא התרחשה כנראה בו בזמן שאברהם חזה אותה, דהיינו בלילה. אברהם המשכים בבוקר רואה את ארץ הכיכר כשקיטורה כבר עולה כקיטור הכבשן.
- ב. ייתכן שהפסוק "וה' המטיר על סדום ועל עמורה גפרית ואש מאת ה' מן השמים" (י"ט, כד) הוא אתנחתא בסיפור החזון והוא מתאר מציאות אובייקטיבית.¹⁸ אפשרות זו נתמכת גם מספר דברים (כ"ט, כב), שם מוזהרים ישראל מן העלול לבוא עליהם אם יחטאו – "גפרית ומלח שרפה כל ארצה... כמהפכת סדום ועמורה". כלומר, במציאות האובייקטיבית איננו מייחסים חורבן למלאכים, שכל תפקידם מתמצה במסגרת החזון. העולם המוחש מתנהל בידי הבורא עצמו.
- ג. תפילתו של אברהם המפורטת בתורה היא תפילה מתוך חזון ולא בהקיק. כאשר הוא מתעורר מחזונו בבוקר, הוא פונה אל המקום אשר עמד שם את פני ה'. בחירת התורה לתאר כך את מקום השקפתו של אברהם על סדום, מלמדת כי אברהם פנה לשם גם כדי לממש את התפילה בהקיק. כאן הוא 'תיקן את תפילת השחר', לאור ההתעוררות והעמידה לפני ה' שחווה בחזונו. ייתכן שהוא רצה להתפלל על סדום בהקיק, מתוך תקווה שעדיין לא התממשה נבואתו, אך בהשקפתו על העיר הוא נוכח לדעת שאיחר את המועד. ההפיכה התרחשה כבר בלילה.¹⁹
- ד. מכאן יש ללמוד שראוי לקבוע מקום לתפילה. אם אברהם, שהתפילה הראשונה נראתה לו בחזון, שב לאותו מקום כדי להתפלל שם בהקיק, ודאי שמי שהתפלל במקום מסוים ראוי לו לחזור ולהתפלל שם.
- ה. אמנם כן, התפילה אשר פורשה בתורה היא תפילה שראה אברהם את עצמו מתפלל בחזונו, תפילה שנאמרה לאחר שילוח האנשים שהתארחו אצלו כחום היום; הווה אומר, כשיינטו צללי ערב, מכי משחרי כותלי, כאשר נוטה הצל

¹⁸ הצעה זו היא של הרב מדן.

¹⁹ גם אפשרות זו הועלתה על ידי הרב מדן, וראה לעיל, הערה 15. בעוד שהקשינו שם על תוספות מדוע אברהם לא התפלל ממקומו בלילה, כאן אנו טוענים שכאשר השכים אברהם הוא כבר איחר את המועד.

למערב. אם לא הייתה זו השעה במציאות, הרי כך ראה אברהם בחזון. יש לנו אפוא שתי תפילות שהתפלל אברהם: האחת בערבו של יום אמש, מתוך החזון. השנייה כאשר אברהם מקיץ ומוציא לפועל את מעשה התפילה, בשעת בוקר.

וַיִּשְׁכַּם אַבְרָהָם בְּבֹקֶר אֶל הַמָּקוֹם אֲשֶׁר עָמַד שָׁם אֶת פְּנֵי ה'. וַיִּשְׁקֹף עַל פְּנֵי סָדָם וַעֲמִרָה וְעַל כָּל פְּנֵי אֶרֶץ הַכְּפָר וַיֵּרָא וְהִנֵּה עֲלֵה קִיטָר הָאֶרֶץ פְּקִיטָר הַכְּבָשָׂן. וַיְהִי בְשַׁחַת אֱלֹהִים אֶת עַרְי הַכְּפָר וַיִּזְכֹּר אֱלֹהִים אֶת אַבְרָהָם וַיִּשְׁלַח אֶת לוֹט מֵתוֹךְ הַהֶפְכָּה בְּהַפֵּךְ אֶת הָעָרִים אֲשֶׁר יָשַׁב בָּהֶן לוֹט (י"ט, כז-כט).

אברהם המשכים בבוקר לאחר תום המחזה, שואל את עצמו: שמא הכול חלום? אולי דבר מכל זה לא אירע במציאות? הוא פונה אל המקום שבו ראה את עצמו מתפלל בחזונו, משקיף לעבר סדום שבאופק, ונוכח לראות כי אכן העיר עלתה באש. כעת הוא חושש לגורל אחיינו – האם הוא ניצל או שמא אלו היו דברים בטלים שבחלום? המציאות מתבררת לו ולנו – לוט אכן ניצל, הוא נשלח מתוך ההפכה. מכאן ואילך חוזרת התורה לתיאור המציאות המוכרת: "ויעל לוט מצוער וישב בהר" וגו' (שם, ל). איך ניצל לוט לאמתו של דבר? לא נוכל לדעת. ייתכן שסדום חרבה תוך רעידת אדמה שהתרחשה באזור ים המלח וייתכן, כפי שהוצע, שתיאור הגפרית והאש הם ממשיים. ייתכן שלוט יצא באותו יום את האזור עם שתי בנותיו לצורך עניין כלשהו, בלא לדעת כלל על מה שעתיד להתרחש. מה קרה לאשתו? היא לא ניצלה.²⁰ את העלילה כפי שתוארה ראה אברהם ולא לוט. זאת הייתה נקודת המבט הנבואית של האירוע. דומה הדבר ליחזקאל שראה גחלים מושלכות על העיר,²¹ הגם שגחלים לא הושלכו על ירושלים ואף לא אוכסנו קודם לכן במרום בין הכרובים. הנביא רואה את ההתרחשות מהמבט השמימי, כאשר המציאות פועלת במקביל בדרכיה שלה. התוצאות נפגשות.

20. ספק גדול אם חיפוש אחר נציב המלח יניב תוצאות מעניינות יותר מחיפוש אחר סולם יעקב או סיר ירמיהו. אמנם בגמרא בברכות נד ע"ב נאמר שהרואה אשתו של לוט צריך לברך שתי ברכות, אולם בגמרא שם נאמר שגם הרואה אבן שביקש עוג מלך הבשן לזרוק על ישראל צריך לברך, והגמרא מתארת את גודלה המופרז של אבן זו. הרשב"א בפירושי ההגדות (ירושלים תשנ"ו) שם ביאר, שתיאור זה אינו כפשוטו, והברכה היא על אבנים קטנות יותר שביקש עוג לזרוק, ובאופן דומה ניתן לומר, שגם הדברים על אשת לוט אינם כפשוטם, והכוונה היא לרואה חורבנה של סדום.

21. ראה לעיל, הערה 10.